

Радмила НАКАРАДА

ЕВРОПА КАО

ИСТОВРЕМЕНА БОЛЕСТ И ЛЕК

Факултет политичких наука,

Универзитет у Београду

New South Institute Johannesburg

(Зоран Милутиновић. *Преодолевање Европe: конструкција Европe у српској култури*. Београд: Геопоетика, 2023, 316 стр.)

Зоран Милутиновић, професор јужнословенске књижевности и модерне књижевне теорије на Универзитетском колеџу Лондон, аутор је књиге *Преодолевање Европe: конструкција Европe у српској култури*. Под насловом *Getting Over Europe: The Construction of Europe in Serbian Culture*, књига је најпре објављена на енглеском језику, а штампао ју је угледни холандски издавач Rodopi 2011. године. Иако је студија посвећена приступима, промишљањима и визијама Европе у српској култури у првој половини двадесетог века, њој је требало више од једне деценије да стигне у српску средину. Књига, међутим, на свом дугом путу ништа није изгубила на релевантности за српску публику, што говори о озбиљности ауторовог приступа, смештеног унутар широког историјског и дисциплинарног рама, као и о значају самог предмета истраживања.

Како аутор појашњава, у средишту његове пажње нашло се питање како се о Европи мислило у Србији (прецизније, у Београду) у првој половини двадесетог века, тј. „какву слику Европе су конструисали тадашњи водећи писци и интелектуалци“ (11) и у каквој интеракцији је та слика била с националном самопројекцијом (18). По његовом суду, размишљања о Европи у назначеном раздобљу су значајна јер су трауматични светски ратови пресудно утицали на настанак новог поимања Европе широм континента. Изнедрила су се два приступа: први, који је на основу шокантног искуства рата заступао мишљење да је Европа у безнадежној кризи, на путу пропасти, и други, који је потискивао застрашујуће насиље и самоуверено славио Европу „као континент чија култура највише заслужује дивљење, која једина има потенцијал да свет спасе варварства“ (12). Дакле, након два светска рата и испољеног „варварства“, настала је далекосежна и трајна слика о двострукој Европи, која је „истовремена болест и лек, простор умирања и наде“ (12). Међутим, како својеврсно саговорништво са широким кругом српских књижевника и интелектуалаца показује, унутар те слике о

двострукој Европи провлачи се још низ тема значајних за цивилизацијски идентитет Србије и пут њеног развика: између осталог, тема односа Истока и Запада и места Србије у њему, односа менталитета и околности, дубоких траума изазваних насилним историјским дисконтинуитетима, последицама империјалних владавина, несрећних религијских подела итд. Из тог мноштва, из те залихе увида и подстицаја, издвојићемо неколико тема које сматрамо најважнијим.

Национализам и космополитизам

Студија Зорана Милутиновића нам открива у којој мери је, у једној малој, трауматизованој земљи, размишљање о путевима развоја и достојанственом припадању европском континенту изнедрило идеје космополитизма и активног одношења према свету и човечанству посредством европеизације властите културе. На пример, Исидора Секулић је сматрала да ускогрудити национализам и провинцијалну скученост Србије треба превладати увођењем вредности других култура, „чиме се препознају сродства“ и успостављају нити космополитизма, а самим тим и побољшава властити статус у заједници држава. На том трагу, стављајући у средиште појам културе, сковала је и термин „човечански национализам“ (47), који спаја и надилази национализам и космополитизам. Бити културан на националан начин подразумева, с једне стране, самоуважавање, развој високе културе, афирмацију властитих учинака, а с друге, тежњу ка „интеграцији властите културе у универзалну културу читавог човечанства“ (54). Дајући томе европски оквир, она сматра да бити културан на европски начин „значи избрисати у себи способност за варварство“ (54). Код Исидоре Секулић се јављају искре антиномија које прате и каснија размишљања о Европи и њеној култури. Наиме, доследна примена поменутог става значила би да Европа, која овде служи као мерило културе и етике, није у себи избрисала способност за варварство. Како је иронично примећено, и поред све те наводне високе културе Европе, она није успела да спречи два сурова светска рата.

Слично И. Секулић и њеном човечанском национализму, Михаило Ђурић, сматрајући да свака нација треба да створи оригиналну културу и на тај начин постане део светске културе, исклесао је своју визију панхуманизма, залажући се за љубав према човечанству тј. за савршени космополитизам, који ће у себи отелотворити синтезу свих култура и религија. Таква синтеза би, по Ђурићу, водила ослобађању човечанства стварањем свечовека (101). Истовремено, Ђурић се залагао за „југославизам“ који би имао мисију да доведе до синтезе, склада Запада и Истока, Севера и Југа, а тиме и да превлада унутрашње расколе између Срба и Хрвата. Владимир Вујић се придружио овом кругу размишљања сматрајући да, уместо инсистирања на погрешној премиси да је избор између

Истока и Запада нужан, треба тежити свеобухватном братству, што је подржао и Димитрије Митриновић идејом о трансформацији света на основу „свељудског братства“ и културног јединства Истока и Запада које ће донети духовни препород Европе.

Назначеном кругу размишљања, која су истицала важност стремљења културе ка општељудском, супротстављали су се аутори који су одбацивали идеју да је човечанство строго подељено на Исток и Запад, тј. да постоје два човечанства (Р. Петровић), као и идеју „Словенства као културне целине“ са спасоносном мисијом (В. Дворниковић). По Дворниковићевом суду, заблуда је да су Југословени између Истока и Запада предодређени да створе њихову синтезу. „Ако Југословени нису Европљани и западњаци, ако Исток какав замишљају морализатори нити постоји нити је потребан Југословенима, ако је синтеза немогућа, шта остаје?“ (120) Његов одговор је: остали су сами себи. Будућност њихове културе зависи од њихове способности да пронађу свој властити стил (Шпенглер), проучавајући своју прошлост и специфичне и аутохтоне изразе свог погледа на свет, другим речима, стварајући своју, аутентичну културу.

Европа као модел

О Европи као моделу за угледање у процесу модернизације Србије расправљало се у међуратном периоду, како Милутиновићева студија показује, на више начина. Један од начина је подразумевао беспоговорно прихватање Европе као друштвеног и културног модела који Србија треба да опонаша, тј. коме треба да се прилагоди (И. Секулић), јер све што је Европа надилази достигнућа српске културе. Европи се признају врхунске општечовечанске заслуге. Све што је добро, најбоље у свету потекло је с европског тла: и наука, и технологија, и вредности, и културни обрасци. Чак се и колонијално искуство може књижити у позитивни допринос Европе (став на који наилазимо код Ј. Дучића кад говори о француском колонијализму), јер је колонијализација изложила нецивилизоване популације супериорним либералним идејама и вредностима Европе.

На нешто критичнији приступ наилазимо код Јована Скерлића. Он такође сматра да је Европа/Запад синоним за друштвену, економску и политичку модернизацију, али увиђа да она поседује и друго лице, које носи ожиљке „одвратних империјалистичких злочина“ и двоструких стандарда. Међутим, мали народи морају да играју по правилима моћних, а поготову народи као Срби који сами по себи имају читав низ негативних црта појачаних вишевековним робовањем Османском царству. Превладати словенски карактер и источњачку традицију је могуће једино европеизацијом, хватањем корака са Западом/Европом, с њиховим вредностима. Јер, упркос свему, и Скерлић сматра да „све што човечанство има добро, лепо,

велико долази са Запада“ (73). Према томе, да би Србија опстала, она мора да схвати ургентност и нужност припадања европском цивилизацијском кругу. Како указује З. Милутиновић, Скерлић је практично српско питање свео на избор „или Запад или смрт“ (81). Димитрије Митриновић је такође усвојио аргумент да су, упркос ратовима и злочинима, у Европи створене и похрањене највише вредности за које зна човечанство (191), и да Европа има потенцијал достизања универзалног човечанства (194).

У нешто суженијој визури, слављење Европе претвара се у слављење појединих земаља, понајвише Велике Британије и Француске. Д. Митриновић је веровао да су Енглези најцивилизованији европски народ (174). Издавајући као темељну ману српске културе недостатак „власти над нашим осећањима“ (311), Богдан Поповић је сугерисао да је пут ка њеној европеизацији угледање на Британце који су непревазиђени у вештини самоконтроле: имати власт над својим осећањима, бити умерен, способан за самодисциплину, једнако је освајању вишег степена културе, једнако је бити Европљанин. С друге стране, Јован Дучић, као највећи франкофил у кругу тадашњих књижевника и научника сличног мишљења, доделио је Француској готово све одлике које су приписиване Европи, сматрајући да она представља круну човечанства (153). Европа и њене вредности су, према Дучићу, у најчистијој форми садржане у Француској. Све француско је непревазиђено. Како показује З. Милутиновић, иронија овакве некритичке пројекције Француске и потпуне идентификације с француским идентитетом је у томе што је у Дучићевом случају она подразумевала и неславно преузимање њених темељних вредносних недоследности – европоцентризма и оријентализма.

Насупрот претходно изложеним становиштима, Владимир Вујић је сматрао да је неисторијски посматрати Европу као центар света који следи линеарну матрицу напретка. Могуће је прихватити технолошка и научна достигнућа Запада, али Вујић одбија да на исти начин уважи и његове културне учинке јер је, као „резултат евроцентричне ароганције и нагона за господарањем“ (119), Запад духовно и културно банкротирао. Из тих разлога је добро што Србија није Европа (119). Владика Николај Велимировић, који је, по Милутиновићевим речима, хришћански моралиста, пророк а не аналитичар, сматрао је да се Европа удаљила од свог центра цивилизације – хришћанства – и да ће због тога пропасти. Веру као центар цивилизације не може заменити ни наука ни политика, јер цивилизације не стварају народи и људи већ свељудска религија и Бог (167). Окренувши одавно леђа Христу, Европа је духовно изгладнела и, ако се духовно не препороди, доживеће крај. Суочен са стрепњама због надолazeћег светског рата/краја Европе, Велимировић је желео да спасе Србију од судбине Европе (174) и залагао се за њену рехристијанизацију, тј. да Србија постане света предајући се Христу (179).

Исток–Запад

Поводом подела Европе и света на Исток и Запад, З. Милутиновић показује да постоје српски мислиоци који ту поделу одбацују као вештачку и неисторијску јер поништава стварне, много разуђеније разлике и игнорише променљивост суда ко спада у Исток, а ко у Запад. Насупрот њима, други аутори поделу третирају као прецизан опис света разврстаног према осама добра и зла, заосталости и напретка. Подела се тад претвара или у одбацивање Истока као назадне цивилизације, простора свих зала, и уздизање Запада, или у одбацивање Запада као материјалистичке, духовно испражњене и деструктивне цивилизације, и полагања свих нада у духовност Истока (М. Ђурић, Н. Велимировић). Мишљења о односу Истока и Запада иду или смером којим се њихов сукоб пројектује као неминовност, или смером који предвиђа јединство и синтезу Истока и Запада (већ поменути Д. Митриновић).

Ко су варвари?

Неочекивано широк распон одговора пружају Милутиновићеви саговорници на питање ко су варвари. Кад Исидора Секулић каже да је на српском путу упијања европских вредности потребно убити варвара у себи, или кад Јован Скерлић слави окончање вишевековне османске власти над Србијом као победу цивилизоване Европе над варварском Азијом, они сугеришу да су варвари, пре свега, источњаци. Ипак, З. Милутиновић примећује да И. Секулић варварство види и као извор виталности и сирове снаге којом су се мали народи бранили од моћних освајача, што тумачи као још један пример њене склоности да истовремено заступа међусобно искључиве позиције, али и одраз сложености, изазова и комешања стварности (282). Поједини аутори заступају став да су управо насилни Европљани варвари. Осврћући се у ширем луку на европску историју, они говоре да су викинзи варварски преци од којих су Европљани наследили своју огромну склоност насиљу (285). Дубоко узнемирени шокантним насиљем које је Европа испољила током два светска рата, они одбијају да те кржаве мрље ставе у заграде, као што не могу ни да буду некритични према хипокризији Европе и њеној моралној недоследности. В. Дворниковић, на пример, сматра да је империјализам модерни еквивалент викиншких похода, а Растко Петровић, изложивши се искуству Африке, осцилује између слике варварина као племенитог дивљака и застрашујућег људождера.

Потпуно другачији приступ има Милош Црњански, који, у потрази за извором, локацијом енергије препорода и обнове уморне Европе, исцрпљене након Првог светског рата, долази током свог путовања Тосканом до закључка да су њој потребни варвари „не

као рушитељи већ доносиоци нових плодова, нове културе“ (125). Ту енергију Европи могу, према визији Црњанског, донети изгнани Словени као нови варвари. Пројекција Словена као доносиоца културе почива на два аргумента. Прво, да је европска култура јединствена, саткана од мноштва повезаних нити, па се тако повезаности византијске и словенске културе могу препознати у Тоскани, другим речима, усред Италије. Други аргумент, релевантан и за разумевање данашњих расправа о Европи које се воде у Србији, почива на повезивању изгнанства из Европе и осећања стида код Словена због тога: словенска „чежња за Европом“ плод је изгнанства које је изнедрило осећање инфериорности и стида, сматра Црњански. Ослобођење од инфериорности и стида изискује повратак из изгнанства, што и подразумева појам „нових варвара“ који доносе препород враћајући се тамо где су одувек и били (129). На крају, Милутиновић сјајно указује како Иво Андрић уноси пуну меру реалности у ову расправу, кад у роману *Травничка хроника* прво описује сагласје између османског везира и дипломатских представника Француске и Аустроугарске империје, који у складу са својим освајачким претензијама означавају Босанце као варваре, јер су наводно лишени способности да владају собом, а потом преокреће логику империјалног аргумента и указује да су варвари управо они који ради својих себичних интереса брутално дехуманизују друге народе.

Преболевање Европе

У обимној грађи коју књига 3. Милутиновић обухвата, највише пажње посвећено је Иви Андрићу и анализи његових романа *На Дрини Тућирија* и *Травничка хроника*. Милутиновић то објашњава чињеницом да Андрић окупља скоро све теме које су се јављале у дуготрајној међуратној расправи о Европи.

Кад се сагледа разуђена и слојевита слика Босне коју Андрићева дела представљају, потпуно је разумљива Милутиновића посвећеност несвакидашњој мудрости захваљујући којој је овај писац преболео Европу. Андрић је преболео Европу постављајући средишње питање: које су последице интеграције једне азијске, тј. османске провинције у империју средње Европу? Ово питање је тим важније што су се у Босни/на Балкану политичке, друштвене и културне последице интеграције замрсиле у још увек недовршену трансформацију. У Андрићевом делу из тог полазног питања разлистав се мноштво других: од тога које је цена модернизације (која, између осталог, разара локални консензус, претварајући незаменљиво у заменљиво, а стицање у вредност по себи), које су њене добре, а које лоше стране, које разлике постоје између Истока и Запада, а које унутар самог Запада. Андрић оцртава више лица Европе (Европу добре воље, просветитељства, и Европу зла и оријентализма

према малим и периферним нацијама), али и више лица религијски подељене Босне. Упоређујући начин владања Аустроугарске и Османске империје, он показује да иако је Аустроугарска модернија и променама склонија, она је истовремено и безличнија, посреднија и прикривеније свирепа и похлепна. Разлика између њих своди се на разлику између „извлачења и отимања“ (225). Упоредном анализом Андрић показује како напредак и извесни степен бољитка не морају представљати пожељно решење; алтернатива мора почивати на дубљој и свеобухватнијој добробити и уважавању.

Дакле, полазећи од фундаменталног питања које расплиће у разним правцима, Андрић показује да схвата сложену реалност и да уме да је разгрне и прикаже, „стајући на све могуће тачке гледишта свих протагониста“ и покушавајући да их разуме, дајући свима реч и пажљиво их слушајући, тежећи да буде тумач а не заговорник. Тиме, како З. Милутиновић истиче, Андрић у фикцији романа поставља на сцену онај „Велики дијалог“ који се у историјској стварности не може водити, а који је важан за просторе и културе које живе у процепу између Европе и Азије, хришћанства, јудаизма и ислама (276). Андрић на изванредно дубок начин формулише кључни задатак за просторе у расцепу: развити свест о томе што је изгубљено и трагати за поновним сусретом с битним. Преболевање Европе, дакле, значи сложеније разумевање властитог историјског искуства (Андрић ово питање илуструје сликом лошег босанског пута, испод којег се налази више слојева различитих цивилизација који говоре о историји старој 2000 година) и нити које нас повезују са светом; разумевање европских вишеструкости, суочавање с фаустовском силом модернизације која жели добро али истовремено чини зло; значи загледати се продорно и дубоко у реалност, трагајући за синтезом средишта ствари и превладавањем разорних сукоба (280).

Зоран Милутиновић је показао способност зналачког читања мудраца: инсистирајући на томе да се Андрићеви лични ставови не могу идентификовати с темама о којима пише, он даје снажан аргумент против политичке инструментализације Андрићевог дела у служби најновијих раскола и сукоба на тлу бивше Југославије. Настојање да се Андрић уваља у каљугу савремених етничких ратова само је трагичан израз дуготрајне неспособности да се разумеју трауме и опори усуди историје. Оно потврђује да се унутрашњи расколи и даље настављају, упркос свим несрећама које су донели, и да се „самопоуздање“ још стиче на невољама других, а не на чуду разумевања и исцељења.

Закључак

Књига З. Милутиновића представља тихи догађај, јер својом обимном грађом и приступом размишљањима и визијама Европе у

међуратном периоду двадесетог века, ненаметљиво повезује обале прошлости и садашњости порукама и питањима која још чекају мудре одговоре. Својим нијансираним тумачењем, без предубеђења и предрасуда, Милутиновић доводи у теоријску осматрачницу мноштво запажања и увида који природно упућују на савремену неопходност смиреног дијалога са самим собом, као и господског дијалога с другима. Уважавајући сложеност унутрашњег и спољног контекста унутар којег се расправе, тумачења и размишљања одвијају, а конструкције креирају, З. Милутиновић не залаже се за превласт једне позиције или визије, већ смером својих тумачења и посредством својих саговорника упућује на могућност синтезе, која би поспешила трагање за радикалним разумевањем себе, Европе и света. А такво разумевање значило би мислити о себи без повлађивања или поништавања, самопрезира или срдитости, уз препознавање спона и братства, и уважавање разлика и дистанци.

Приказујући становишта, дилеме, аргументе српских књижевника и интелектуалаца о Европи у међуратном периоду, З. Милутиновић нам је појаснио шта значи „преболевање Европе“. Није реч ни о некритичком присвајању ни о параноичном одбацавању Европе, већ о истовременом уважавању њених блиставости и успостављању критичке дистанце према њеним „крвавим мрљама“ и двоструким стандардима, које она себи олако опрашта. Преболевање подразумева не само стицање знања о Европи и свету, већ и рад на самоспознаји, процес исцељења од сурових историјских обрта и дисконтинуитета којима је Србија била изложена, и свест да је оно што се баштини као европско цивилизацијско тло део и балканске историје. Потребно је и превладавање сопственог стида, самопрезира због изгнанства које је европски оријентализам према Балкану и Србији произвео, разумевање својих потенцијала и граница које би водило оној мери унутрашњег консензуса неопходној за достојанствено припадање свету.

Имајући у виду да нас је аутор својим приказима разуђених замисли и становишта према Европи посредно суочио с чињеницом да се у нашој средини још воде оштре полемике о идентитету, цивилизацијској и политичкој припадности Србије (тј. њеног односа према подели на Исток и Запад), као и узроцима трајног периферног статуса (паланачки менталитет или историјске околности), можемо да закључимо да Србија још увек није преболела Европу. Другим речима, нити је Србија освојила адекватну меру самоспознаје властите историје, нити је довољно прихватила вишеструка упоришта свог идентитета, нити је уложила напор ка синтези вишестраности искуства/погледа, нити је разумела Европу. Пре свега, није разумела да постоји више Европа – Европа просветитељства, добре воље и Европа себичних, хегемонских интереса, оријенталистичких предрасуда – и да је Србија изложена свим тим Европама истовремено.

Мудар однос према тој истовремености претпоставља способност успостављања обогаћујућих спона и промишљених дистанци. Тај изазов очигледно још није препознат. Уместо тога, логика раскола, неспоразума, постиђености и лажне самоуверености продужава изгнанство. Настављамо да живимо с питањем које се појавило на почетку књиге Зорана Милутиновића: да ли бити свој или бити „као сви други“ (иако „нико није као сви други“)?